

SJÆLESORG

I FORBINDELSE MED

ETISKE KONFLIKTER.

Dette er nok ikke moralsk forsvarligt. Er det et problem for nogen?

Mogens Sørensen

Emneopgave i praktisk teologi/Etik.

1992.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

1. INDLEDNING.....	1
1.1. Problemstilling og afgrænsning.....	1
1.2. Metodologiske overvejelser.....	1
1.3. Fremgangsmåden.....	3
2. ALMENTEOLOGISKE FORUDSÆTNINGER.....	3
2.1. Samvittigheden.....	3
2.1.1. Teologisk skitse.....	4
2.1.2. Psykologisk skitse.....	4
2.1.3. Konsekvenser for sjælesorgen.....	5
2.2. Pligtkollisionen.....	6
2.2.1. Teologisk skitse.....	6
2.2.2. Konsekvenser for sjælesorgen.....	7
3. SJÆLESORGSTEORETISKE FORUDSÆTNINGER.....	7
3.1. Den etiske vejledning i sjælesorgen.....	7
3.1.1. Systematisk-teologiske overvejelser.....	7
3.1.2. Pastoralteologiske overvejelser.....	8
3.1.2.1. Den kerygmatiske sjælesorg.....	8
3.1.2.2. Nouthetic Counseling.....	9
3.1.2.3. Clinical Pastoral Counseling.....	11
3.1.3. Vejledningens materiale side.....	12
3.1.3.1. Det principielle.....	12
3.1.3.2. Enkeltproblemerne.....	13
3.1.4. Summa.....	14
3.2. Den etiske valgsituation som krise.....	14
3.2.1. Kriselæren og dens applicering.....	15
Ekskurs 1: Personlighedens betydning.....	17
3.2.3. Konsekvenser for sjælesorgen.....	18
4. PRAKTIK.....	18
4.1. Samtalen, dens indhold og forløb.....	18
Ekskurs 2: Fordele og ulemper ved fast og frit samtaleskema.....	18
4.1.1. Anvendt kriseterapi.....	18
4.1.1.1. Første skridt: Opdagelse og foreløbig indcirkling af problemet.....	19
4.1.1.2. Andet skridt: Opmærksomhed, lytning og forståelse.....	21

4.1.1.3. Tredie skridt: Kritisk analyse og vurdering.....	23
4.1.1.4. Fjerde skridt: Beslutning og valg af strategi.....	24
Ekskurs 3: Når sjælesørgeren ikke er enig.....	24
Ekskurs 4: Når afgørelsen er truffet.....	24
5. AFSLUTNING OG KONKLUSION.....	25

1. INDLEDNING.

1.1. Problemstilling og afgrænsning.

Formålet med denne opgave er at tage et almenteologisk problem op i praktisk-teologisk belysning: det etiske valg, det moralske dilemma, pligtkollisionen. Det er ofte behandlet i etiske lærebøger, men kun sjældent i sjælesorglitteratur. Et menneske må vælge mellem to handlinger, og begge er imod pågældendes samvittighed. Hvordan skal vi møde et menneske med disse problemer? Hvordan finde en løsning? Hvordan klare en afgørelse og de medfølgende emotionelle konflikter?

Opgaven vil ikke tage stilling til psykopatologiske, tvangsprægede moralforestillinger, det falder ind under spørgsmålet om sjælesorgens møde med psykiske lidelser. Der forudsættes psykisk sunde mennesker i denne opgave.

Der er ikke plads til behandling af diverse definitioner på sjælesorg. Heller ikke til at redegøre for overvejelserne bag undertegnede egen definition, den skal bare angives: **Sjælesorg er at formidle Guds Ord i samtalens form ind i en konkret situation til et helt medmenneske.** Jeg vil godt kalde det forkyndende sjælesorg¹ og placerer mig selv i den normative skole,² men jeg distancerer mig fra dirigerende og autoritære afarter af disse.

1.2. Metodologiske overvejelser.

Et arbejde med et område i sjælesorgen vil jeg starte med en vurdering af, hvilke teologiske problemer, som området aktualiserer, da sjælesorgen ikke må være en flugt fra teologien. Denne bør tværtimod være et integreret grundlag for sjælesorgen.³ Det vil blive en kort, skitseagtig redegørelse for undertegnede syn på de relevante almenteologiske problemer for ikke at sprænge rammerne og tage pladsen fra opgavens hovedærinde.⁴

Af hensyn til sola scriptura-princippet må den praktiske teologi i hvert enkelt tilfælde afgøre, hvad der er underlagt fornuften, og hvor vi derfor kan gøre brug af de empiriske videnskaber.⁵ I sjælesorgen generelt kan psykodisciplinerne

¹Ikke at forveksle med kerygmatiske sjælesorg!

²se Enger I 25ff.

³Dog ikke sådan at forstå, at sjælesorgen skal være teologiske foredrag for enkeltpersoner.

⁴Der er som belæg for luthersk lære henvist til hele samlingen i Bekenntnisschriften. Dog er det de to anerkendte i vor folkekirke, der har hovedvægten.

⁵jvf. CA XVIII.

anvendt kritisk-selektivt give relevant viden til forståelse af de mennesker, som sjælesørgeren møder, og af samtaleprocessen. I opgavens problemstilling har de desuden noget at sige om samvittighedens emotionelle virkninger. Desuden vil jeg inddrage kriselæren, fordi moralske kriser er at betragte som emotionelle kriser med disses psykologiske kendetegn. Vi må kræve, at psykologien bliver på dette område og ikke bestemmer budskabets indhold ved en ideologisk overbygning.

Nu er der ikke plads til at behandle alle spørgsmålsstillingerne omkring forholdet mellem sjælesorg og psykodisciplinerne,¹ her er kun plads til at kort at redegøre for mit syn: sjælesorgen drejer sig om menneskers Guds-forhold og troen på evangeliet, den må ikke blive ren psykoterapi i kirkelig kontekst. Det betyder ikke, at empiriske synspunkter og almenmenneskelige problemer negligeres. Sjælesorgen har også en menneskelig yderside, samtalen og dens processer. Det er sværmerisk at tro, at bare der tales om åndelige problemer, så er disse processer ude af billedet.

Desuden, når vi i luthersk læretradition siger, at mennesket er dødt i sig selv til at fatte Guds rige,² så betyder det ikke, at det ikke har en psyke. En sjælesorg, der ikke regner med dette, vil ikke være til gavn. Den kommer let til at forveksle psykologiske processer med Åndens gerning. Og jeg har den holdning, at hjælpen i den almenmenneskelige nød er helliget ved Ordet og derfor hører med i sjælesorgen.

Med andre ord: psykodisciplinerne har noget at sige til sjælesorgens *formale* side, sjælesorgens *materiale* side bør være bestemt af teologien. Hermed distancerer jeg mig fra psykologifjendtlige holdninger på den ene side og opløsningen af teologien i psykologi på den anden side.³ Angående den materiale side, så er der i opgaven inddraget nogle homiletiske synspunkter på loven/formaning.

Nyere sjælesorgslitteratur indeholder meget lidt om opgavens emne. Jeg har naturligvis opgivet det, som jeg har kunnet opdrive, men ellers vil jeg arbejde med de sjælesørgeriske samtaleprincipper og applicere dem på samvittighedskriserne.

¹ se Sørensen I, 15-28; K-P Dahl 44-54; Thurneysen 182ff.

² CA II. XVIII og katekismeforklaringerne til 3. trosartikel.

³ Der siges også nej til al dårlig underbygget psykologi, der i virkeligheden er forklædte livssyn.

Der er anvendt bøger, hvis teologiske grundsyn jeg ikke deler, men som i "mellemregningerne" har noget brugbart.

1.3. Fremgangsmåden.

Kapitel 2 er det teologiske grundlag. Der behandler jeg først synet på samvittigheden, da det er den instans, der berøres af de etiske konflikter. Psykologiske synspunkter på denne vil blive taget op i teologisk belysning til klargøring af psykologiens område og begrænsning i denne sammenhæng.

Dernæst tager jeg pligtkollisionerne op i almenetisk belysning. Det siger sig selv, at synet på dette får konsekvenser for sjælesorgen. Der er anvendt litteratur, der svarer til undertegnedes grundsyn. Behandlingen er selektiv, der er udvalgt de for opgaven relevante sider af problemerne.

I kapitel 3, som behandler relevante sjælesorgsteoretiske problemer, vil jeg først se på den etiske vejlednings plads i sjælesorgen, da det har betydning i denne sammenhæng. Nogle udvalgte konceptioner vil blive vurderet, og homiletiske synspunkter inddrages til den materiale side.

Det andet afsnit vil påvise, at den etiske konflikt også er en krise i psykologisk forstand. Jeg vil her gennemgå kriselæren og applicere den på den etiske konflikt.

De første kapitler vil danne baggrunden for det praktiske kapitel 4, hvor jeg skal behandle samtalens forløb og se på, hvordan vi med kriseterapien som tjener kan pejle os ind på en eller flere mulige løsninger og støtte konfidenten i de konflikter, der måtte komme i kølvandet på hændelsen. Der vil være et par små afsnit om, hvordan sjælesørgeren skal forholde sig, når han ikke er enig, og om samtalerne, der skal finde sted, når afgørelsen er ført ud i livet.

2. ALMENTEOLOGISKE FORUDSÆTNINGER.

2.1. Samvittigheden.¹

Samvittigheden er et begreb, som har at gøre med vor moralske erkendelse, og som vi derfor bør have et afklaret syn på i forbindelse med nærværende problemstilling.

De fleste er enige om fænomenets reelle eksistens. Der kan være delte meninger om oprindelsen, berettigelsen o. l., men jeg er ikke stødt på teologer, filosoffer og psykologer, der

¹ Dette afsnit bygger væsentligst på Lars Bo Bojesen: Samvittigheden, fra antologien Religionen i Krise og Pieper: Christian Dogmatics I, 531f. og de i litteraturlisten opgivne opslagsværker. Selvstændig forskning ville føre for vidt.

ville benægte, at den er en væsentlig faktor hos mennesker. Begrebet er i folks bevidsthed generelt ikke knyttet snævert til kirken som f. eks. synd, og det er de færreste, der reagerer negativt på det.¹ Det opfattes som en både emotionel og intellektuel instans i vort indre, der dømmes os ubarmhjertigt om gode og onde handlinger.

2.1.1. Teologisk skitse.

Der eksisterer groft set to opfattelser af samvittigheden: a) den autoritære, der regner med, at samvittigheden må styres af noget udefra, i teologisk version er det Guds bud, i filosofisk version er det andre mennesker og samfundet; b) det autonome, der regner samvittigheden for at være normerende i sig selv og hævder, at den altid bør følges, i teologisk version er den Guds stemme, i profanfilosofisk version² er den menneskets adel.

Der kan ikke være tvivl om, at for NTs forfattere var samvittigheden styret af en instans udefra.³ NT har en spænding: der skal på den ene side tages hensyn til den svage samvittighed, på den anden side skal den svage samvittighed ikke binde andres samvittighed.⁴ Den lutherske bekendelse er også autoritær i sit samvittighedssyn.⁵ Derfor må den lutherske kirkes opfattelse af samvittigheden siges at være autoritær. Ifølge den evangelisk-lutherske lære er menneskets evne til at erkende det etisk gode blevet afsvækket efter faldet.⁶ Samvittigheden er kun målestok så langt som den er styret af Skriftens normer.⁷

Det autonome samvittighedssyn er grundlaget for Menneskerettighedserklæringens tale om samvittighedens frihed og individets ret til at sige nej til noget, der strider mod dets overbevisning. Selvom det er en god ting, så tror den lutherske kirke qua sin bekendelse ikke, at dette syn er rigtigt. Samvittigheden er og bliver styret udefra.

2.1.2. Psykologisk skitse.

Psykologien, som den fremtræder siden Freud, må siges at være

¹ Per Salomonsen: Religion i dag, Kbh. 1971, s. 30-33.

² f. eks. Rousseau

³ Rom. 2,15; 1. Kor. 8,1ff.

⁴ Rom. 14,1ff.; 1. Kor. 8,1ff.

⁵ FC VI Ep., jvf. katekismeforklaringen til budene: Du skal frygt og elske din Gud, så du ikke.....

⁶ St. Kat., 3.art, stk. 67; CA II. XVIII.

⁷ Eks. Rom. 2,15; Hebr. 10,22; 1. Pet. 3,21; CA XII, XX; Ap. IV 142ff. XII. Både Skriften og bekendelsen har det til fælles, at de interesserer sig mere for samvittigheden som dommer i den enkeltes forhold til Gud end som moralsk dommer.

en profan udgave af det autoritære syn.¹ Ordet samvittighed forekommer sjældent hos Freud, men sagen er fremtrædende. For ham er individet, *jeget*, fra fødslen af styret af drifterne, *id'et*. I de tidlige barneår vil barnet afholde sig fra det forbudte af frygt for straf og for at beholde forældrenes kærlighed. Efterhånden vil normerne internaliseres, de vil blive optaget i sindet og danne *over-jeget*, "de indre forældre." Dette optræder som dommer og anklager, hver gang jeget ved *id'ets* tilskyndelse vil overtræde normerne. De forbudte drifter og ønsker fortrænges derfor til det underbevidste og de styrer os derfra. Efterhånden, som individet vokser til, sker der en frigørelse fra forældrene, og det bliver andre normer, der styrer samvittigheden. Det kan i puberteten være gruppens normer, i en voksen alder er det ofte samfundets og foresattes normer. For Freud var *over-jeget* menneskets værste fjende, flere af hans efterfølgere vurderede det mere positivt.² Nogen vil i dag hævde, at en neurose lige så godt kan være et fortrængt *over-jeg* som fortrængte drifter.³

Vurdering: Psykologien kan give sjælesorgens formale side indsigt i, hvad der styrer menneskets samvittighed. Den kan også bidrage med iagttagelser af de følelsesmæssige reaktioner hos individet, når internaliserede normer støder sammen med andre krav, f. eks. de bibelske.⁴

Vi må distancere os fra psykologien, når den a) forkaster alle etiske normer over én kant, b) anser samvittighedsfunktionen for at være fundamental ond eller c) overskrider sin kompetence ved at foreskrive etiske normer.

2.1.3. Konsekvenser for sjælesorgen.

Sjælesørgeren bør ved uenighed respektere konfidentens samvittighedsdomme, og tilkendegive sin egen mening i respekt, indføling og forståelse for konfidentens synspunkt. Samtidig må han være parat til at korrigere, specielt hvis det drejer sig om en alvorlig afvigelse fra de kristne normer.

Psykologi er ikke etikens norm, men en hjælp til at forstå, hvorledes internaliserede normer opstår og virker, og dermed til forståelse af konfidentens synspunkter og hans emotionelle

¹ se også Kringlen 64-67.

² K-P Dahl, 94.

³ eks. Sirnes 110ff.

⁴ Kolnes 56f.

reaktioner på etiske konflikter.¹

2.2. Pligtkollisionen.

2.2.1. Teologisk skitse.²

Undertegnede tror, at Gud har åbenbaret sin vilje i Skriften. Den er sammenfattet i det dobbelte kærlighedsbud.³ De andre bud er givet, fordi vi efter syndefaldet ikke kan gennemskue, hvad kærlighed til Gud og vor næste indebærer. Men det sker, at budene støder sammen. Det kaldes pligtkollision eller etisk dilemma. Der kan skelnes mellem tre typer af disse:⁴ a) uoverensstemmelse mellem to principper, b) uoverensstemmelse mellem et princip og dets anvendelse og c) uoverensstemmelse mellem et princip og muligheden for at praktisere det.

Jeg er overbevist om, at intet etisk system er så perfekt, at man kan undgå dilemmaerne.⁵ Man har forsøgt at løse problemet på flere måder. En af dem er kasuistikken, lange lister med vejledning for hver enkelt tilfælde.⁶ Den løsning er praktisk umulig p. gr. a. menneskelivets mangfoldighed, der vil stadigt opstå problemer, som ikke kom med. Desuden består NT's etiske undervisning ikke kun af enkeltbud, men også af overordnede normer som næstekærlighed, retfærdighed og barmhjertighed.

En speciel variant af kasuistikken er at lave et fuldstændigt normhierarki.⁷ Det vil løse nogen problemer, men ikke alle. Dog må jeg indrømme, at der findes en vis normprioritering i Skriften: a) menneskeliv fremfor sandhed,⁸ b) Guds bud fremfor øvrighedens ud.⁹ Når den etiske konflikt falder under disse kategorier, har vi et klart mandat fra Skriften.

Man har forsøgt at opløse budene i sindelagsetik ved at sige, at der kun er et bud, kærligheden. Det har en gran af sandhed, fordi kærlighedsbuddet er det, som de andre udspringer af. Men det løser ikke alle dilemmaer. Når vi står overfor et valg mellem to menneskeliv, hvad er så mest kærligt?

Så er der nogen, der nedskriver budene efter forholdene,

¹Noget helt andet er de psykiske følger af en handling, her kan der blive stof til en etisk vurdering.

²Trilhaas 99; Tfs 1983 21-30; Søe: Kristelig Etik s.120f.

³se katekismeforklaringerne til budene.

⁴Tfs 1983, 21-22.

⁵Trilhaas (99) begrundet problemets uløselighed dogmatisk med, at det er den skjulte Gud, der sender os pligterne, det er en interessant begrundelse, men det ville sprænge opgavens rammer at begynde at drøfte den.

⁶Det kendetegnes fra ikke-kristent hold af den rabbinske litteratur og fra kristent hold af katolsk teologi.

⁷Det har været forsøgt fra reformert hold, f. eks. Geislar.

⁸ex. 1,15-22.

⁹Acta 5,29; Ex. 1,15-22; Matt.8,21.

slutter fra et være til et burde. Det løser ingen problemer, det opløser bare normen. Det etiske kompromis må altid stå som en nødløsning, ikke som det normale. Det er meningsløst at tale om kompromis, når der ikke er faste normer. Kompromiset sigter på en reel nødsituation, hvor den ideelle fordring ikke lader sig efterleve og vi er henvist til en næstbedste løsning. Idealet må tilstræbes, selvom det ikke altid er muligt.

2.2.2. Konsekvenser for sjælesorgen.

Ved det etiske dilemma, som konfidenten er i, skal Guds bud ikke nedskrives. Det er en sund reaktion, når han reagerer imod at skulle gå på kompromis. På den anden side skal han fastholdes på sin uskyld i selve handlingen uden at vi af den grund udvander den radikale lov.

3. SJÆLESORGSTEORETISKE FORUDSÆTNINGER.

3.1. Den etiske vejlednings plads i sjælesorgen.

Tese: Kristen sjælesorg er mere end etisk vejledning, den er også troshjælp, omsorg o . a., men den etiske vejledning bør have sin plads lige såvel som loven/formaningene i prædikenen.

3.1.1. Systematisk-teologiske overvejelser.

I evangelisk-luthersk sjælesorg har den etiske vejledning ikke en altomfattende plads af følgende grunde: A) Den lutherske kirke har som sit centrale lærepunkt, at vi retfærdiggøres af tro alene uden gerninger.¹ Enhver tanke om etisk vejledning som vejledning i at *blive kristen* må afvises. Kristen bliver man ved dåb og tro. B) Det etisk rette liv er ikke et middel til at leve lykkeligt og harmonisk, det vil tværtimod ofte møde modstand i denne verden.²

Men alligevel har den etiske vejledning en væsentlig plads i sjælesorgen af følgende grunde: A) Den lutherske kirke lærer, at gode gerninger bør følge efter troen som en frugt.³ Derfor er etisk vejledning en vejledning i at *leve som en kristen*. B) Ligeledes lærer den, at der er en lovens tredje brug, som skal vise, hvordan den troende bør leve, ikke for at blive frelst, men for Guds viljes skyld.⁴ C) Den troende behøver vejledning, da de ellers er bundet til deres egen usikre samvittighed.⁵

¹CA IV.XX stk 9ff.

²se Matt. 10,16ff. m. par., 16,24ff. m. par., 2. Tim. 3,12.

³CA XX stk. 27ff., FC IV, Sol. Dec. stk. 8ff.

⁴CA XX STK 28; se FC VI Ep.

⁵Se 2.1.1.

3.1.2. Pastoralteologiske overvejelser.

I dette afsnit vil jeg vurdere nogle konceptioner. Jeg giver dels en overordnet vurdering af dem og dels en vurdering af den etiske vejlednings plads hos dem.

En brugbar vurderingsmodel findes hos amerikaneren Browning i hans *Religious Ethics & Pastoral Care*. Han peger på tre aspekter, som bør komme lige meget til sin ret i sjælesorgen: **Gud-Skaberen, Gud-Herskeren og Gud-Forløseren.**¹ Selvom det er præget af reformert tradition, der betoner Guds egenskaber An-Sich i modsætning til den kristocentriske lutherdom, så finder jeg modellen god, fordi den svarer til lov og evangelium, Gud-Skaberen som lovens første og anden brug, Gud-Herskeren som dens første og tredje brug og Gud-Forløseren som evangeliet.²

Nedtones det første, vil almenmenneskelige behov glide ud, de vil i bedste fald blive betragtet som uvæsentlige. Det åndelige aspekt bliver altoverskyggende i stedet for det egentlige. Etisk vejledning vil komme til at dreje sig overvejende eller udelukkende om fromhedsliv, andagtsliv o. s. v.

Nedtones det andet, vil der komme tendenser til at gøre kristendommen til en lykkereligion. Næstekærligheden forsvinder, det vil blive frihed uden ansvar. Derfor vil den etiske vejledning også få meget lidt plads eller forsvinde.

Nedtones det tredje, vil det åndelige aspekt også blive nedtonet. Enten bliver de almenmenneskelige behov altoverskyggende, eller også får den etiske vejledning en uforholdsmæssig stor - måske ligefrem en forkert - plads.

3.1.2.1. Den kerygmatiske sjælesorg.

I denne barthianske konception³ finder vi det skarpe skille mellem Seelsorge og Seelenführung.⁴ Sjælesorgen defineres som Guds ord forkyndt for den enkelte,⁵ og sjæleføringen hører til lovens område som et for præsten - med allusion til Luther - "fremdes Werk."⁶ Under dette hører omsorg for legemlig nød, ægteskab og andet jordisk.⁷ Dette syn har baggrund i den

¹Kap. 2.

²Det var vanskeligt at få lovens anden brug placeret præcist i dette skema. Der burde måske have været et fjerde aspekt, der hed Gud-Dommeren. Det kan netop skyldes den reformerte baggrund, hvor denne er meget tilbagetrukket og den første brug har en stor plads. Det har givet mig lidt betænkeligheder ved at bruge Brownings model. Når jeg alligevel bruger den her, er det fordi, at det drejer sig om vejledning for troende. I sammenhæng med f. eks. skyldspørgsmålet vil jeg ikke kunne bruge ham!

³med Asmussen og Thurneysen som "lærefædre" og kilder.

⁴i det følgende oversat med sjælesorg og sjæleføring, se Asmussen 43ff., Thurneysen 76.80ff.

⁵Asmussen 15f.; Thurneysen 76.80ff.

⁶Asmussen 70ff.

⁷Asmussen 70ff.

lutherdommens skelnen mellem loven som Guds krav til mennesket på den ene side og evangeliet som Guds ubetingede nådestilsagn i Kristus på den anden side. Samtidig må det siges at være den barthianske opfattelse, der kommer til udtryk.

Der er meget i denne konception, som jeg kan tilslutte mig, og jeg respekterer dens talsmænds vilje til at lade teologien integreres i sjælesorgen. Men det skarpe skille mellem sjælesorg og sjæleføring virker underligt i sammenhængen. Sjæleføring er mere hjælp i almenmenneskelig nød end egentlig etisk vejledning. Denne opfattelse har for mig den kerne af sandhed, at når sjælesørgeren giver hjælp til et almenmenneskeligt problem, så opfylder han et af sjælesorgens delmål. Det egentlige mål gives ved evangeliets forkyndelse. Problemet er, at jeg ikke kan tilslutte mig, at den almenmenneskelige hjælp af den grund er et fremdes Werk. Skriften er fuld af formaninger til at gøre godt på alle måder, og det bør også høre med i sjælesorgens rum. Jeg mener snarere, at fremdes Werk skulle være kirketugt og etisk vejledning, da det netop var loven, som Luther brugte dette udtryk om. Det er en konception, der i udpræget grad har ladet Gud-Skaberen få en lille plads.

Jeg er heller ikke tryk ved at få Ordets forkyndelse ind ved et brud i samtalen.¹ Det virker nærmest som om, at Guds ord intet havde med menneskelivet at gøre. Jeg er af den holdning, at sjælesørgerens indlæg må falde naturligt. Sjælesorgen bør efter min mening møde mennesker der, hvor de er, et brud i samtalen skulle ikke være nødvendigt.²

3.1.2.2. Nouthetic counseling.

Sjælesorgskonceptioner, der bygger på kasuistiske læresystemer, bliver let dirigerende.³ Men sjælesorgen kan også blive dirigerende på andre forudsætninger, der findes eksempler helt ind i protestantiske rækker. Et eksempel er den amerikanske reformerte pastor Jay E. Adams (JA), hvis udgivelser har haft indflydelse i USA og i visse kredse i Tyskland og Skandinavien.⁴ Hans system bygger på et enkelt NT-begreb, formaning, og af det græske ord for dette afleder han beteg-

¹Thurneysen 119ff.

²Måske er det barthianismens ekstreme transcendenstænkning, der slår igennem, hvor Ordet overhovedet ikke sættes i relation til menneskelivet. I så fald er det en dogmatisk diskussion, der falder udenfor opgavens rammer.

³Enger 157f., Scharfenberg 14ff., det ses i megen katolsk sjælesorg grundet i læren om satisfaktoriske gerninger og thomismens forståelse af lex naturalis.

⁴Her er kun plads til at medtage hans debutbog *Competent to Counsel*, der er kilden til dette afsnit.

nelsen for sin hel-bibelske sjælesorg, nouthetic counseling.¹ Formaning forstås snævert som etisk vejledning.

Hovedtesen er, at der kun findes to kilder til problemerne: legemlige og åndelige/moralske.² Alle former for psykodiscipliner afvises som antikristelige.³ Hvis konfidenten ikke fejler noget legemligt, skyldes de onde følelser og psykiske sygdomme⁴ uopgjort synd og et amoralsk levned.⁵ Det begrundes med, at sindslidelser ikke er nævnt i Bibelen.⁶ Hvad han mener om legemlige sygdomme, der ikke er nævnt i Bibelen, det har han glemt at redegøre for. Sjælesørgeren, der kender Bibelen, har kundskab om ret moralsk livsførsel og konfidentens problem består i en adfærd, der må og skal ændres.⁷ Derfor må sjælesørgeren dirigere (!), og han skal adlydes. Dermed vil problemerne løse sig, hvor psykologerne ikke magtede at hjælpe.

Overordnede kritikpunkter: A) Det er hermeneutisk uholdbart at bygge udelukkende på ét begreb fra NT, da NT indeholder en mangfoldighed af begreber som trøst, omsorg o. s. v. B) Denne ekstremt dirigerende sjælesorgsmetode respekterer ikke konfidentens frihed under ansvar. Sjælesørgeren forledes til at anse sin egen løsning på et sammensat etisk problem som den eneste kristeligt legitime og påtvinge den konfidenten. Det er i ordets værste forstand en autoritær konception!⁸ C) Den er udtryk for en theologia gloria om den kristnes lykke i verden ved moralsk livsførsel,⁹ som en luthersk teolog, der lærer theologia crucis, må tage afstand fra. D) Han skelner ikke mellem menneskets psyke og Helligåndens virkninger og har intet syn for de sidstes dobbelttydighed. E) Selvom al psykologi afvises, synes JA's opfattelse for mig at se at være en "kristelig" fernisering af en bastant behaviorisme.

Den etiske vejledning har fået en central plads. Gud-Herskeren er det altoverskyggende, hvorimod Gud-Forløseren nok er der, men på en tilbagetrukket plads, Gud-Skaberens er så godt som glemt. Retfærdiggørelsen mister sin betydning, eftersom

¹41-62.

²29ff.

³Kap. 1 og 3.

⁴ Skrives konsekvent i incitationstegn

⁵28ff.

⁶29.

⁷18.44-50.

⁸Undertegnede godkender Ordets autoritet i sjælesorgen, men i dette tilfælde er det forvekslet med sjælesørgerens egen.

⁹119-122.198f.

hovedproblemet ikke er skylden, men derimod at hjelpe på psykologernes gebét bedre end disse. Her kunne Thurneysens oppgør med pietismens sjælesorgspraksis få fornyet aktualitet.¹ Han anklager den for at skubbe vægten fra retfærdiggjørelsen til helliggjørelsen, og dermed lægge vægten på de indre trosfølelser fremfor den objektive grundvold.

3.1.2.3. Clinical Pastoral Counseling.²

Denne ikke-dirigerende konception³ er blevet til i miljøet omkring de specielle amerikanske hospitalspræsteuddannelser kaldet Clinical Pastoral Training (CPT), og den har i modereret form øvet indflydelse på sjælesorgsbølgen i Norge. "Lærefaderen" er psykologen Carl Rogers, der i modsætning til Freud har en optimistisk menneskeopfattelse og en stærk tro på menneskets iboende muligheder. Rådgiverens opgave består i at lytte aktivt og give opmuntrende ytringer for at støtte konfidenten, det gælder både i Rogers' profane version og CPT's kirkelige. I den sidste tales der om at frigøre "indre frelseskræfter," så konfidenten møder Gud, "forløses."⁴

Denne konception er en alvorlig påmindelse til den forkyndende sjælesorg: det er vigtigt at kunne lytte og respektere konfidentens frihed m. v.⁵ Den kan være lærerig på disse punkter. Lad denne konception få lov til at stille spørgsmålet: hvordan formidler vi den kristne moral?⁶

I rendyrket form er den uholdbar af følgende grunde: A) Hvis sjælesørgeren ikke tilfører noget til samtalen, vil der ikke være nogen åndelig hjælp, da mennesket ikke kan tro i egen kraft.⁷ Derfor er det uantageligt at tale om indre frelseskræfter i luthersk sammenhæng. Noget helt andet er selvhelbredende kræfter overfor almenmenneskelige problemer som sorg, angst o. s. v., det kan godt godtages i et vist omfang i luthersk sammenhæng. B) Det er en anden form for theologia gloria end JA's, da den bygger på noget i mennesket selv og

¹Thurneysen 61ff.

²Primærkilderne i dette afsnit er Clinebell, Hiltner, Stollberg og til en vis grænse Anker Nilsen.

³Eller konfidentcentrerede, Enger I 166ff.

⁴Det sidste skal forstås i en indre psykologisk forstand for bindinger, og ikke som i den gammelkirkelige lære som en forløsning fra skylden.

⁵Enger I 167.

⁶"Min erfaring er, at to sjelesørgere med nøyaktig samme syn i etiske spørsmål kan fungere svært forskjellig overfor den som er i et etisk dilemma.... Poenget må ikke være, at vi skal kompromittere os teologisk for at kunne stå frem som forståelsesfulle sjelesørgere, gott likt av alle. Poenget må ikke være, at vi lar teologiske og etiske prinsipper vike til fordel for sjelesørgerisk omsorg og misforstått snillhet. Poenget må snarere være, at vi med det grunnsyn vi har og med det etiske synspunkter vi står for, kan møte mennesker på en åpen og respektfull måte." P-A Dahl 103f. Disse vise ord vil jeg lade tale for sig selv med tilslutning.

⁷CA XVIII, se også forklaringen til den 3. trosartikel i Lille Katekismus.

ikke den objektive grundvold "ekstra nos." Enten bliver det ren psykoterapi i kirkelig kontekst eller også bliver det synergisme. C) Det er uforeneligt med læren om det omvendte menneske som simul iustus et peccator.¹

Det er bemærkelsesværdigt, at den etiske vejledning glimrer ved sit fravær.² Det kan skyldes, at der med det optimistiske menneskesyn medfølger den forestilling, at der er muligheder i mennesket selv til at erkende det gode, som bare skal frigøres. Men det filosofiske grundlag har også en etisk relativisme i sig, se følgende citat: "Seelsorge als Beziehung ist eine Kommunikationsmöglichkeit unter "Sündern;" sie ist jenseitsorientiert, das heisst, sie geht von der Relativität aller Normen und Ordnungen aus, bezeugt jenseits von Gut und Böse und kennt keine hoffnungslose Fälle" (egne fremhævelser).³ Der lægges ensidigt vægt på Gud-Skaberen, forløseraspektet er blevet omfortolket.

Men de brugbare samtale- og lytteprincipper har deres plads, også i den etiske vejledning, da de først og fremmest går på den formale side af sjælesorgen.⁴

3.1.3. Vejledningens materiale side.

Dette afsnit vil være en positiv fremstilling af mit syn på sagen efter forrige afsnits vurdering af nogle konceptioner. Det første underafsnit behandler den principielle etiske tænkning i sjælesorgens rum, det andet underafsnit behandler, hvordan vi skal arbejde med de enkelte etiske problemer.

3.1.3.1. Det principielle.

Ang. sjælesørgerens bidrag til samtalen, så kan der drages paralleller fra homiletikkens syn på formaning til etisk vejledning i sjælesorgen.⁵ De troende formanens i NT til at leve det nye liv i kærlighed til næsten⁶ og den etiske vejledning hører tilsvarende hjemme i sjælesorgen på baggrund af

¹Anker Nilsen løser dette ved at sige, at Paulus taler om mennesket coram Deo, hvorimod Rogers taler om mennesket coram hominibus. Jeg vil godt indrømme, at jeg finder den skelnen vigtig i sjælesorgen. Vi kan godt tale om positive kræfter i mennesket som skabt af Gud og indenfor det jordiske område. Alligevel er denne løsning ikke holdbar, arvesynden influerer også på det jordiske, og vi må tage de destruktive kræfter i dette perspektiv i betragtning. Derfor har konfrontationen sin plads i sjælesorgen.

²Undtagen dog Hiltner, 23ff. I det hele taget er det et forsømt emne i nyere sjælesorgslitteratur, også i den, jeg er på linie med. Selvom jeg ikke deler Adams' outrerede synspunkter, så ligger der en forståelig reaktion bag. Hvorfor vil Kirken ikke udtale sig? Skyldes det tilbageholdenhed? Frygter vi (med god grund!) teokratiske-ekklesiokratiske tendenser? Er vi bange for at blive sat i bås med tidligere tiders inkvisitorer, heksebrændere o. l.? Sjælesorgen må ikke svinge en rådvild konfident i en moralsk forvirret situation, etiske spørgsmål bør tages alvorligt.

³Stollberg 47.

⁴Her kunne jeg have tænkt mig at have haft en vurdering af den analytiske sjælesorg med Scharfenberg som kilde. Men af pladshensyn måtte jeg prioritere. Nu kan man også sige meget af det samme om den, som om CPT, både de brugbare samtaleprincipper og tendensen til at opløse teologi og etik fuldstændigt. Den er blot mere freudiansk præget, hvor CPT er humanistisk præget.

⁵Skjevesland 78ff.

⁶Rom. 12,1-2; Gal. 5,13ff.; Ef. 4,1ff.

retfærdiggørelsen. Væksten i det nye liv kan ikke måles psykologisk, der må peges på næsten, som er og bliver den kristne kærligheds genstand.¹

Sjælesorgens etiske vejledning² kan som formaningsforkyndelsen blive lovisk på flg. måder: a) den kan gøre frelsen afhængig af helliggørelsen³ eller b) ensidigt begrunde den i Guds bydende vilje.⁴ C) Den kan blive moralistisk: den kan sætte lighedstegn mellem helliggørelsen og almen moralsk forædling, som er opnåelig for alle.⁵ D) Den kan blive synergistisk og give indtryk af, at mennesket har supplerende ydelser til Gud i helliggørelsen.⁶ E) Den bliver sværmerisk: den kan helt glemme, at en kristen stadig er en synder og regne med en følbar vækst i hellighed.⁷ F) Den antinomistiske fare: den kan gennemhulle kravet i en misforstået hyperlutherdom.⁸ Disse faldgruber må sjælesørgeren balancere udenom, og han må også være opmærksom på dem i konfidentens kristendomsopfattelse.

3.1.3.2. Enkeltproblemerne.

Et er at have de "rigtige" meninger om etikens grundlag, noget helt andet er, når de enkelte problemer banker på. Brownings⁹ model for praktisk-etisk tænkning kan være en hjælp.¹⁰ Den deles i fem niveauer, der alle forudsætter hinanden:

A) Et livssynsmæssigt niveau (trosniveau): alt, hvad der har med vores virkelighedsforståelse, verdensbillede, gudsbillede o. l. at gøre. Hvordan vi tænker praktisk-etisk er influeret af vores opfattelse af livet, verden og Gud. Det vil derfor også influere på sjælesorgen.¹¹ Det er ikke meningen, at vi skal holde dogmatiske foredrag for konfidenten, men vores dogmatik skal ligge i baghovedet som et grundlag til tydning af situationen.

B) Et pligteniveau (moralisk niveau). Her spørger vi om, hvilke moralske normer vi er forpligtede på. Rettesnoren er det dobbelte kærlighedsbud, de ti bud og den gyldne regel. Vi må

¹Henrik Ivarson: Predikans Uppgift er i denne sammenhæng lærerig læsning.

²Skjevesland 86ff.

³en katolicerende tendens

⁴en reformert tendens

⁵Nyprotestantismen

⁶pietisme, arminianisme

⁷metodismen.

⁸Eller hvis sjælesørgeren vil være flink!

⁹47ff.

¹⁰Den gengives her i frit bearbejdet skikkelse, da den indeholder visse liberale og reformerte tendenser, som jeg ikke kan tilslutte mig.

¹¹Har vi f. eks. et klart syn for korsets teologi, vil vi også vide, at konflikterne hører med til livet, og vi vil ikke bortforklare dem eller forsøge at suggerere dem bort, sml. Enger 162f.

vurdere de problemer, vi møder i lyset af disse rettesnore, og vi kan passende inddrage toregimentslæren.¹

C) Et behovsniveau (antropologisk niveau). Her spørges vi efter, hvilke menneskelige behov vi kan klare at tilfredsstille. Der må ses efter realitetsprincippet.²

D) Et kontekstniveau (socio-psykologisk niveau). Her ser vi på, hvilke sociologiske og psykologiske faktorer der spiller med i problemet. Hvilke følger har det for omgivelserne og for samfundet som helhed? Hvilke værdier vil vi fremme? Hvilke emotionelle faktorer spiller med?³

E) Et konkretiseringsniveau (handlingsniveau). De mulige handlinger vurderes i lyset af de fire første niveauer.

Det må ikke blive et stift skema, der skal følges for at løse dilemmaerne; men det er en hjælp til at tænke dem igennem og til at stille de rigtige spørgsmål til konfidenten.

3.1.4. Summa.

Etisk vejledning i evangelisk-luthersk sjælesorg er ikke altoverskyggende. Kernen og budskabet er Guds nåde som er åbenbaret i Kristus, det må afspejles⁴ overfor konfidenten. Samtidig må den ikke glemmes, ellers bliver det som forkyndelse uden formaning. Homiletikkens problemstillinger kan overføres til sjælesorgen, hvis vi husker, at det er *i samtalens form* mellem to ligeværdige partnere og derfor med åbne ører. Sjælesørgeren er medvandrer, der går med den rådvilde konfident og udtaler sig på ret tid og sted. Sjælesorgen står altid under tilgivelsens fortegn. Om valget var forkert eller konfidenten frygter dilemmaet, må der peges på Guds nåde i Kristus.

3.2. Den etiske valgsituation som krise.

Ordet krise er afledt af det græske ord krisis, dom. Ordet bruges i psykologien om en proces, som er kendetegnet ved tab. Johan Cullberg har følgende definition på en krise:⁵ "...når man er kommet i en sådan livssituation, at ens tidligere erfaringer og indlærte reaktionsmåder ikke er tilstrækkelige til at forstå og psykisk beherske den aktuelle situation."

Et læseværdigt skrift er Inger Marie Klosters studie Sorg-

¹Se iøvrigt 2.2.

²Sirnes 11.

³De to sidste niveauer gælder især, når der ikke er noget klart mandat fra Bibel og bekendelse, og fornuften derfor har lov til at få ordet til vurdering af problemet.

⁴Ordvalget er her overvejende. Det skal også forkyndes mundtligt, se Enger 156ff., men det har ikke vægt, hvis vores færd kommunikerer noget andet!

⁵Krispsykoterapi, i Johnsen-Alnæs: Psykoterapi, Oslo 1975 s. 228.

Omsorg-Sjælesorg. Hun peger på vigtigheden af sjælesørgerens kendskab til den smertefulde sorgproces, hvor der frigøres fra bindingen til det tabte objekt, og vigtigheden af, at han lader folk gennemleve den. Interessant i forbindelse med denne opgaves problemstilling er hendes skelnen mellem et tab af *ydre eksistentielt objekt*, som betegner tab af familiemedlemmer, ejendom o. l., og som de fleste psykologers studier i sorg handler om, og *indre eksistentielt objekt*, hvor der sigtes til tab af f. eks. selvbillede, selvrespekt o. l."..når et menneske anerkender, at det bilde, den forestilling, det har om sig selv, bare er en side af saken,"¹ eller med andre ord: når et menneske mister illusionen om sig selv og må opgive en livsorientering, en værdiopfattelse, et ideal o. l. Kloster udvider teoriernes område fra grænsesituationer som sorg eller psykisk sygdom til livets små og store udviklingskriser, hvor vi må revidere vort selvbillede for at vokse.

Hendes skelnen muliggør kriseteoriernes anvendelse på etiske konflikter, da en etisk konflikt netop kan bevirke tab af et sådant indre eksistentielt objekt hos et menneske, det kan være moralske principper, selvrespekt, måske en bestemt tro-sopfattelse. Her kan manglende indsigt² hos sjælesørgeren medføre, at konfidenten f. eks. låses fast i krampagtig rigiditet eller at han lægger ansvaret fra sig.³

3.2.1. Kriselæren og dens applikation på de etiske konflikter.

En krise har følgende typiske træk, som her appliceres på den moralske krise:⁴ A) Det er en konkret hændelse, der udløser krisen. **Applikation:** det er en hændelse, der tvinger til et valg mellem to ondt. Samvittigheden reagerer på dem begge, i freudiansk sprogbrug: over-jeget anklager jeget for begge handlinger. B) Hændelsen er en så tung belastning for den ramte, at det overstiger de psykiske ressourcer og den tilpasning, som vedkommende har. **Applikation:** det er en belastning for samvittigheden at handle som det er nødvendigt, over-jeget piner og plager sindet med anklager. De forsvarsmekanismer mod over-jegets dom, som ellers er udviklet, strækker ikke

¹Kloster 13.

²Kloster 49-52.

³Eller han kan ved en fordømmende holdning udløse forsvarsmekanismer, der fører konfidenten længere ud i uføret.

⁴Eitinger-Retterstøl 28; Cullberg II 16ff.120ff.143-149; Enger II 287ff.; Kloster 16.

til længere. C) Målsætninger og bestræbelser, som individet oplever som væsentlige, bliver truet eller hindret. **Applikation:** bestræbelserne på at leve efter moralske idealer trues eller hindres, og individet presses til noget, som han aldrig tidligere har drømt om at gøre. D) Belastningen udløser spænding og angst, som stiger til et maksimum og senere klinger af og forsvinder. **Applikation:** det vil også ske her, men med den forskel, at der skal tages en afgørelse inden for en større eller mindre tidsfrist. E) Krisen kan aktivisere centrale problemer og konflikter fra de tidlige barneår eller fra tidligere oplevelser. **Applikation:** de internaliserede normer spiller med, "de indre forældre" løfter pegefingeren. Det kan kompliceres af, at flere internaliserede normer støder sammen.

Ergo er den etiske konflikt en krisesituation, men den er speciel ved, at der på et tidspunkt skal træffes en afgørelse, som ikke må udsættes for længe, ellers forværres problemet. Det influerer på konfidentens følelsesmæssige reaktioner.

Vigtige træk i den forbindelse er angst og handlingslammelse.¹ Der er forskellige grader af, hvor meget det haster med afgørelsen fra en ende af skalaen, hvor der må tages en afgørelse omgående, oftest uden tid til at drøfte det med andre, til den anden ende, hvor der er god tid til afgørelsen skal tages.

Jeg vil gennemgå krisens "faser":² A) **Chokfasen, protesten:** her er det, den sørgende bruger al kraft på at holde virkeligheden på afstand. **Applikation:** meget ofte vil en moralsk krise være af en sådan art, at den kommer gradvis, og derfor er der ikke plads til en egentlig chokfase. B) **Reaktionsfasen, desorganisation og fortvivlelse:** når den ramte erkender det skete eller det, der vil ske. Forsvarsmekanismerne vil blive mobiliseret. Det er den fase, der præget af depression eller handlingslammelse. Der kan også optræde skyldfølelse, psykosomatiske forstyrrelser, følelse af kaos, aggressivitet mod dem, der virkelig eller indbildt var skyld i krisen o. s. v.³ Den vil vare 4-6 måneder. **Applikation:** De samme symptomer kan konstateres i en moralsk krise. Når det er overstået, vil handlings-

¹Tfs 1983 s. 18.

²Cullberg II 149-164; Eitinger-Retterstøl 27ff.; Enger II 287-312; Kloster 20-24;; Sørensen II.

³Cullberg II 154.

lammelsen afløses af depression. C) **Bearbejdningsfasen:** her begynder individet at rette blikket mod fremtiden i stedet for at være optaget af det forgangne. Forsvarsmekanismernes begynder at aftage, ligeledes symptomerne og adfærdsforstyrrelserne. Er dette ikke sket indenfor en rimelig tid, så er sagen mere alvorlig. Sjælesørgeren må da overveje, om konfidenten behøver professionel hjælp. "Virkelighedsforvrængningen bør være minimal, for at individet kan komme videre."¹ **Applikation:** Hvis konfidenten har søgt råd i god tid, så er det på dette tidspunkt, det vil være bedst at finde en acceptabel afgørelse, da han her vil være i stand til at snakke nøgternt og fornuftigt om det. D) **Nyorienteringsfasen, reorganisering eller løsrivelse:** denne fase varer livet ud. Individet lever med det forgangne som et ar, med korte stik af smerte, når minderne kommer. **Applikation:** når den etiske afgørelse skal føres ud i livet, vil det stikke i arret.

Ekskurs 1: Personlighedens betydning.

Det er vigtigt at se bag om et problem til personen selv. Personen må aldrig blive reduceret til et problem. Tor Johan Sørensen har i sin bog *Det Firkordige Menneske*² skitseret en personlighedsmodel, som kan være et hjælpemiddel. Vi vil ikke gå ind på teorien om deres opståen og dannelse, men holde os til den deskriptive side af dem og bruge modellen på den etiske konflikt. Han sætter dem op i et koordinatsystem, i den vandrette akse har han den ordentlige type til den ene side og den løsslupne til den anden, i den lodrette akse er den selvhængivende type nederst, den skizoide er på øverst. Meningen er, at alle er blandingstyper, og hver enkelt kan tegnes i dette koordinatsystem. Disse personligheder få konsekvenser for, hvordan de oplever en etisk konflikt. F. eks. vil den depressive tage det nær, om det bliver en tragedie for nogen. Den obsessive type vil afsky at skulle bryde sine principper. Den selvstændige type vil være bange, hvis han bygger sin selvfølelse på sine principper. Den løsslupne vil måske have svært ved at se et dilemma, hvor det reelt er tilstede.

Problemet karakteriseres ofte af de faktorer, som Brownings model sætter op for os.³ Vi kan bruge den model til at se, hvad der ligger bag konfidentens reaktionsmåde.

Trin A): Oplevelsen af problemet vil blive farvet af konfidentens opfattelse af Gud, livet og verden. Vi har allerede tidligere nævnt nogle gode eksempler. Korrigeringer på dette niveau bør ske under den største respekt og indføling. Det er vigtigt at møde mennesker der, hvor de er og argumentere ud fra deres forudsætninger i første omgang. **Trin B):** Der kan ikke være nogen tvivl om, at problemet vil farves af konfidentens moralkodeks. F. eks. hænger moralsk rigorisme ofte sammen med afsporede forestillinger om kristen moral. Også her må en korrigering ske med indføling og respekt. Konfidenten må lære at have sit trosgrundlag i evangeliet. For disse mennesker kan en etisk konflikt måske blive en anledning til at modnes. Principperne vælter og selvfølelsen knækkes i første omgang med den mulighed, at den måske kan genopbygges på et bedre grundlag. **Trin C):** Hvad er det bedste for konfidenten på lang sigt? Skal vi uden videre gøre det, som han beder om, eller skal vi sige nej? Det vil blive behandlet nærmere i den praktiske del, derfor er det ikke behandlet så udførligt her. **Trin D):** Er problemet affødt af en umoden samvittighed? Hvilke følelsesmæssige implikationer har problemet? Hvordan præger konfidentens temperament problemet og hans oplevelse af det? Vi har eksempler på mennesker, der er overdrevent principfaste og har det som basis for deres selvfølelse, at de lever efter deres principper. Vakler de, bliver de fortløbende og aggressive og dømmende overfor andre.⁴

Psykologen L. Kohlberg har seks stadier i moralsk opfattelse og modenhed af denne i hans *Essays on Moral Development*, som jeg kan anbefale til nærmere studium. De må nøjes med at blive nævnt her af pladshensyn. Den må ikke blive et fastlåst skema, da der altid vil være rester af umodenhed og udefra-styret skyldfølelse i selv den mest modne. Men det kan være brugbar til at vurdere tankemønstre hos konfidenten omkring dilemmaet og hjælpe til større modning. Vi får ikke den moralsk umodne til den "højeste" modenhed med det samme, vi må hjælpe frem til næste trin. Måske kan en moralsk konflikt være en anledning til at modnes. Nu er Kohlberg humanist. Vi må tage hans optimistiske menneskesyn i betragtning og huske, at helliggørelse er noget langt dybere. Men hans model kan bruges til at vurdere tankemønstre, den må ikke stå alene.

Tournier⁵ skelner mellem ægte og falsk skyldfølelse. Den falske skyldfølelse kendetegnes ved en samvittighed, der er bundet til andre menneskers domme. Til en moden kristen samvittighed hører, at den

¹Cullberg II 162.

²297-312.

³se 3.1.2.4.2.

⁴Alt dette er også et vigtigt memento til formidlingen af den kristne etik på prædikestolen. Vi har allerede under 2.1. behandlet kort den moderne psykologis opfattelse af samvittigheden. Hvordan kan vi vurdere, om samvittigheden er sund? "En barnlig samvittighed er baseret på trusler og skyldfølelse og barndommens forestillinger om, hvad der var tilladt og forbudt, hvorimod en moden samvittighed tillader individet tilfredsstillelser, der stemmer overens med de voksnes normer, men påser dem, der indlysende strider mod hans interesser, og ligeså de handlinger, der kan komme til at såre eller skade unødigt."

⁵140.

selv står til ansvar for Gud uafhængig af andre menneskers mening. En moden samvittighed vil også kunne tage imod korrigeringer. Der må her skelnes mellem at være afhængig af andres mening og hensyn til andre. I det første tilfælde fikseres individet på andres mening om ham, i det andet ser han på, om andre skades.

Om vi sammenligner Tournier og Kohlberg, så viser Tournier hen til Gud og forholdet til ham. Det er en væsentlig pointe. Med alle disse strøttanker om personlighedspsykologi vil jeg blot vise, at personligheden spiller med i en moralsk krise.

3.2.3. Konsekvenser for sjælesorgen.

Konfidenten bør hjælpes fra en usund binding til andre menneskers domme og hen til selv at stå til ansvar for sine meninger. Han må også lære, at næstekærlighed har egenverdi. Der må peges på Guds bud som rettesnor.

4. PRAKTIK.

Tese:¹ Sjælesørgeren må finde balancen mellem på den ene side at lad den rådvilde konfident i stikken og den anden side at tage ansvaret fra ham ved overdirigering. Sjælesørgeren bør derfor pege på budene, lade konfidenten tænke selv og lade ham tage selvstændig beslutning.

4.1. Samtalen, dens indhold og forløb.

En del sjælesorgslitteratur har skemaer over forløb i samtalerækken. Andre steder møder vi skepsis overfor dette. De ønsker at lade det bero på sjælesørgerens skøn.

Jeg vil lade det stå frit for den enkelte at vælge, når jeg her viser et skema, skal det tages som et forslag til et skema, såfremt man vælger at have et sådant. Skemaet er først og fremmest et hjælpemiddel, og det må bygge på reel erfaring og ikke forlede til kvaksalveri. Desuden må sjælesørgeren vogte sig for metodebegejstring. Det kan være godt med flere skemaer til hver situation, på det punkt kan jeg følge Clinebell.² Jeg giver ham ret i, at ikke alle fremgangsmåder duer til ethvert problem, så variationsmuligheder er på sin plads.

Ekskurs 2: Fordele og ulemper ved fast og frit samtaleskema.

Der er efter min mening fordele og ulemper ved begge dele. Ulemperne ved det faste skema kan være flg.: a) det kan blive et stift skema, som skal overholdes slavisk uden plads til samtale om andre ting. Det kan blive skæbnesvangert, hvis konfidentens konflikt udløser andre skjulte konflikter i sindet. Her er det frie samtaleforløb fleksibelt, b) for megen metodedtænkning i sjælesorg kan være farlig, specielt i Scharfenbergs version, der helt ukritisk overtager elementer fra psykoanalysen og derfor let frister til psykiatrisk kvaksalveri³ eller c) der er en teologisk fare i, at sjælesørgeren kommer til at betragte skemaet som en mirakelkur og det derfor bliver grundlag for en herlighedsteologi.

Ulemperne ved det frie forløb er flg.: a) den snakkende, selvcentrerede konfident, som vil blive i problemet for at holde på sjælesørgeren, er det ofte vanskeligt at sætte en grænse overfor. Her kan det være en hjælp med et skema for at kunne markere, at konfidenten må se at komme videre, og b) risikoen for at både konfident og sjælesørger låses fast p. gr. a. usunde bindinger er større i det frie forløb.

4.1.1. Anvendt kriseterapi.

Der er tidligere gjort rede for, at den etiske konflikt har krisens emotionelle kendetegn.⁴ Derfor kan vi anvende krise-

¹Se artiklerne i TFS 1983.

²Jvf. hans Introduction.

³Det lugter for mig i det hele taget af psykiatrisk kvaksalveri, når et system, der klart er blevet til som psykiatrisk behandlingsmetode, bliver brugt til sunde mennesker i almindelige kriser og problemer.

⁴3.2.

terapiens landvindinger ved de etiske problemer. Nu har en etisk konflikt også et kognitivt aspekt: et forstandsmæssigt problem, som skal gennemdrøftes. Derfor må vi både give plads for både den gængse kriseterapi og til at drøfte det etiske problem. Der er forskel fra det ene tilfælde til det andet på, hvor dybt det etiske dilemma har ramt følelserne og hvor indviklet det er. Derfor vil der være forskel på, hvor lang samtalerække bør være for at give adækvat hjælp. Det må afgøres ved de første samtaler.

Browning har en fremgangsmåde,¹ som kan anvendes som en praktisk-teologisk tilgang i en etisk konfliktsituation. Det er en fremgangsmåde i fire faser af samtaleforløbet, der skal følges op af en vurdering af hans fem niveauer.² Den har sine fordele: a) den giver plads til en tankemæssig vurdering af problemet, b) den er en vurdering af sammenhængen mellem de teologiske faktorer og de psykologiske faktorer og c) den kan kombineres med kriseterapien, og det bør man gøre, for at de emotionelle implikationer ikke bortforklares, men tages alvorligt. Under hvert enkelt skridt er der forslag til, hvad de bibelsteder kan handle om, som der læses op i samtalen.³

4.1.1.1. Første skridt: Opdagelse og foreløbig indcirkling af problemet.

Dette skridt begynder, når konfidenten kommer med sit problem. Dette fremlægges med så mange facts som muligt. Det er vigtigt, at sjælesørgeren *forstår* problemet, ellers bliver hjælpen ikke adækvat. Det vil derfor være nødvendigt allerede her dels at lytte åbent,⁴ dels at stille spørgsmål. Derfor tager vi spørgsmålsformuleringen op allerede her.

For at opretholde kontakten er det vigtigt, at sjælesørgeren tager problemet alvorligt. Spørgsmålene må derfor falde naturligt og dreje sig om ting, som det er naturligt at spørge om. De må ikke udtrykke nysgerrig snagen. Der skelnes traditionelt mellem fire typer spørgsmål:⁵ a) **Lukkede spørgsmål**, d. v. s., spørgsmål, som besvares med få ord; ja-nej-spørgsmål, spørgsmål med hv-ord og to-mulighedsspørgsmål. Disse spørgsmål kan

¹Kap.3.

²Se 3.1.2.4.2

³I tidens sjælesorgsdiskussion er det meget omdiskuteret med bibellæsning og bøn i samtalen. Udfra mit ståsted finder jeg det rigtigt, at det finder sted, men det bør naturligvis ske med finfølelse og med et åbent øre for, hvad konfidenten behøver at høre.

⁴Se 4.1.1.2.

⁵Scharfenberg 101ff., sml. K-P Dahl 170ff.

være nødvendige som her, hvor der er et klart kognitivt aspekt, og med henblik på at sjælesørgeren skal forstå problemet er de nødvendige. Men ellers bør de undgås, da de ikke får de dybere tanker og følelser bag problemet frem. **b) Suggestive spørgsmål**, i dagligsproget kaldet ledende spørgsmål. Disse angiver en forventning hos spørgeren om, hvad svaret vil blive. De er bandlyst! De medfører risiko for et falsk billede af problemet, overfladisk hjælp eller dirigering. **c) Motivationsspørgsmålene**, også kaldet hvorfor-spørgsmål. De kan måske i enkelttilfælde være nødvendige, ligesom a), men de skal også helst undgås, da de ikke åbner for en samtale om de dybere motivationer. **d) Åbne spørgsmål**, der kræver længere besvarelse. Det er den bedste form for spørgsmål, da de inviterer til en dybere samtale om problemet. Tidspunktet for at gribe ind i samtalen bør også vælges med omhu.¹

Det er en hjælp at have Brownings model i tankerne. Alle facts angående problemet må op bordet og gennemtænkes i de fem niveauer. Er det et reelt problem? Er det skabt af en manglende kundskab om facts eller afsporet opfattelse af kristen etik hos konfidenten? Eller hvis det er reelt: hvad implicerer det?

Ren teoretisk diskussion må undgås. Det må også være udelukket at presse en løsning ned over hovedet på konfidenten og på denne måde være umyndiggørende. Selvom sjælesørgeren godt ved, hvad løsningen er, så bør han ikke give den med det samme og sige: gør det! Dels vil det tage ansvaret fra konfidenten, dels vil det måske øve vold mod hans samvittighed.

Sjælesørgeren må være opmærksom på, at konfidenten kan begynde med et hjørne af problemet, da hovedsagen opleves pinlig.² Når han nærmer sig det egentlige, viser der sig tegn på frygt eller voldsomme følelsesudbrud. Det kan ytre sig som aggressivitet mod sjælesørgeren, i vort tilfælde måske begrundet i, at han ikke giver den færdige løsning med det samme. Det gælder for sjælesørgeren om ikke at tage det personligt og forholde sig roligt.

Det er også værd at være opmærksom på, at konfidenten kan flygte ind i en tilstand, hvor han fornægter virkeligheden.

¹ibid. 137.

²Haas 124ff.

Det kan være et forvarsel om den lige beskrevne aggressive adfærd. Det er også et tegn på, at der måske behøves et vist antal samtaler, eftersom denne adfærd viser, at problemet berører konfidenten stærkt. Der må skønnes i hvert enkelt tilfælde, om det er udtryk for en tendens til at fralægge sig ansvaret eller en følelsesmæssig reaktion på rådvildheden. Dette er afgørende for, hvad sjælesørgeren skal lægge vægt på i sit bidrag til samtalen: om han skal pege på det personlige ansvar eller bare fremholde budene og normerne til vejledning.

Det er vigtigt, at sjælesørgeren klargør for konfidenten, at den endelige afgørelse er hans eget ansvar, men at sjælesørgeren er villig til at snakke om problemet og hjælpe med at finde en løsning. Hvis der skal læses skriftsteder op, må det blive løfter om Guds ledelse.

4.1.1.2. Andet skridt: opmærksomhed, lytning og forståelse.

Dette skridt hører til under reaktionsfasen og begynder senest med anden samtale.¹ Sjælesørgeren må skønne, hvor mange samtaler der er brug for.² Jo længere tid der er til afgørelsen skal træffes, des bedre. Det kan nemlig, hvis der er kort tid, være nødvendigt at tage en hurtig afgørelse, inden problemet forværres.³

Det er især nu, at kriseterapien kommer ind. En ikke-dirigerende samtaleform er på sin plads.⁴ Sjælesørgeren skal lytte mere end han skal snakke.⁵ Konfidenten skal have lov at tale ud om tanker og følelser i forbindelse med krisen. Det er en vigtig side af hjælpen i enhver type krise.

Det er nødvendigt at se ind bag problemet til mennesket selv og vise interesse for dette og ikke blot det etiske problem.⁶ Oplevelsen af en krise formes af andre faktorer end krisens øjeblikkelige faktorer.⁷ Sygdom og legemlige svagheder gør en emotionel byrde tungere. Forskellige personlighedstyper og temperamenter reagerer forskelligt på de samme problemer.⁸ Tidligere for længst glemte begivenheder kan komme op igen, og

¹Scharfenberg 135ff.

²K-P Dahl 183ff., Hiltner 91ff.

³I resten af kapitlet forudsættes der et problem, hvor der er god tid. Hvad angår problemer, der er akutte, kortfristede henvises der til dette kapitels næstsidste afsnit.

⁴Scharfenberg 111; K-P Dahl 164, Enger I 166ff. Bemærk iøvrigt, at jeg er åben for en ikke-dirigerende samtaleform, selv om jeg ikke vil godtage den ikke-dirigerende sjælesorg i rendyrket form.

⁵K-P Dahl 173ff.; Cullberg I 167ff.

⁶K-P Dahl 169, se iøvrigt Ekskurs 1.

⁷Eitinger-Retterstøl 27f.; Kringlen 67; Cullberg II 143ff.; Clinebell 160ff.

⁸Se igen 3.2.2.

konfidenten bør få lov til at tale om det.

Øjenkontakten mellem sjælesørger og konfident bør holdes, og sjælesørgeren må nikke på de rigtige steder og vise opmærksomhed. Det er vigtigt, at sjælesørgerens respons afspejler konfidentens følelser og tanker. Det hjælper begge parter til at forstå konfidentens reaktioner og opfattelser. Sjælesørgeren må være opmærksom på ikke-verbale signaler som kropssprog og stemmeføring.¹ Efterhånden som det skrider frem, kan sjælesørgeren vurdere ting som konfidentens kristendomsforståelse, moralkodeks o. l., som farver problemet.²

En faldgrube, som sjælesørgeren skal være opmærksom på, er de såkaldte forsvarsmekanismer. Han må forholde sig til dem på bedst mulige måde. Her er nogle af de vigtigste:³

Regression: konfidenten vil vise adfærds- og tankemønstre fra tidligere udviklingstrin. I nærværende type kriser vil det give sig udslag i, at han vil skubbe ansvaret fra sig og bede sjælesørgeren give en færdigstrikket løsning ("præsten sagde, at jeg skulle"). Sjælesørgeren må i dette tilfælde ikke umyndiggøre konfidenten, men markere, at han selv er ansvarlig for sin handling og lade spørgsmålet falde tilbage på hans egen vurdering i lyset af budene og normerne.

Fornægtelse: det truende indhold fornægtes. Her i en moralsk krise kan det betyde, at situationen bortforklares og normerne nedskrives. Sjælesørgeren bør da konfrontere ham med facts og holde fast ved budene og normerne.

Projektion: skyldfølelsen overføres på omgivelserne. I det etiske dilemma medfører det aggressioner overfor dem, der virkeligt eller indbildt var skyld i dilemmaet. Konfidenten skal have lov til at give sine følelser luft, tale ud, men sjælesørgeren må ikke snakke ham efter munden. En fornuftig korrigering er på sin plads, når konfidenten er moden til det, d.v.s., når han er faldet til ro. Jo bedre tillidsforholdet i sjælesorgen er, des bedre kan han modtage en tilrettevisning.⁴

Rationalisering: fornuftsbetonede argumenter og bortforklaringer. I denne sammenhæng betyder det, at dilemmaet ba-

¹Dog må han være på vagt overfor interpreterende udtalelser fra sig selv. Der må ikke lægges noget i det, konfidenten siger og gør, som han ikke selv vil stå ved.

²Se 3.2.2.

³Cullberg II 154ff.; Scharfenberg 80ff.

⁴K-P Dahl 182f.

gatelliseres. Det kan bl. a. ske ved, at budene nedskrives. Sjølesørgeren må fastholde, at det er en falsk trøst. Der må henvises til evangeliets trøst i stedet for.

Isolation: tilsyneladende ro. Der snakkes ikke om problemet i de nærmeste omgivelser, og individet trækker sig tilbage fra andre mennesker for at undgå at snakke om det. Det giver senere symptomdannelse, i værste fald dybe neuroser. Sjølesørgeren må i hvert enkelt tilfælde afgøre, om han skal opsøge konfidenten og spørge direkte.

Undertrykkelse: følelserne undertrykkes så effektivt, at ingen bliver klar over, at de findes. Pågældende benævnes som "tapper." Her bør sjølesørgeren opmuntre til at tale om følelserne i stedet for at skjule dem. Sjølesørgeren risikerer ellers at blive snydt: Han vil tro, at konfidenten er gået ind i bearbejdningsfasen. Sjølesørgeren bør formidle til konfidenten, at han er accepteret trods sine reaktioner og må ikke komme med bebrejdelser.

Skriftsteder til oplæsning i denne periode vil naturligt være evangeliske tekster, der viser hen til nåden.

4.1.1.3. Tredje skridt: Kritisk analyse og vurdering.

Her må konfidenten være i bearbejdningsfasen, og derfor være parat til at kunne gennemtænke problemet konstruktivt.

Samtaleformen vil mere være i retning af støtte.¹ De rigtige implikationer i problemet, som konfidenten selv har set, må sjølesørgeren give sit bifald. Jo mere et menneske selv finder ud af, des bedre er det. Det giver bedre mulighed for at blive bevidst om at tage ansvaret selv. Det kan måske være en idé at gennemgå de 5 niveauer med ham. De er i hvert fald en god hjælp til at stille spørgsmål til konfidenten og finde ud af, om han har taget alt i betragtning.² Sjølesørgeren må være opmærksom på, at tidligere følelsesmæssige reaktioner kan vende tilbage. Da vender kriseterapien tilbage.

Der bør formidles en hel del om Guds befalingers urokkelighed under dette skridt. Der kan læses skriftsteder, der siger noget om dilemmaet. Det kan dog også være evangeliske tekster for at opmuntre til at tage skridtet.

¹Enger I 165ff.

²Sml. K-P Dahl 82ff.

4.1.1.4. Fjerde skridt: Beslutning og valg af strategi.

Det er den sidste samtale, før afgørelsen føres ud i livet. Den kan komme naturligt, hvis konfidenten siger, at han er blevet klar over løsningen. Går der meget lang tid inden det sker, f. eks. fordi han er ubeslutsom, er det på sin plads at konfrontere¹ og mane til at tage en afgørelse inden for længe.

Når løsningen er lagt frem, og sjælesørgeren er enig,² så skal den drøftes. Sjælesørgeren må støtte i det rigtige valg og hjælpe med at finde en strategi. Der skal gives suppleringer eller korrigeringer.

Sjælesørgeren må være opmærksom på, at arret kan stikke hos konfidenten. Udslag af modfaldenhed, frygt o. l. skal derfor ikke uden videre tolkes som tegn på ubeslutsomhed eller op-sætsighed. Der bør snarere vises forståelse for reaktionen.

Der bør i den sidste fase formidles opmuntring til at gå med frimodighed. Skriftsteder kan handle om trøst i trangsel eller om at handle i tro.

Ekskurs 3: Når sjælesørgeren ikke er enig.

Det kan ske, at konfidenten har et etisk problem, som sjælesørgeren ikke er enig i. Det kan opdeles på følgende måde: a) konfidenten har ikke de samme forudsætninger som sjælesørgeren, b) sjælesørger og konfident deler forudsætningerne, men sjælesørgeren kan ikke se, at netop dette er et problem, c) konfidenten kan vælge en løsning, som sjælesørgeren ikke kan bifalde og d) konfidenten kan komme til sjælesørgeren og vil have hans "blå stempel" til en gal handling.

Angående a), så er empatien³ her af meget stor betydning. Det er et begreb fra psykologien, som kan oversættes med indføling. Det kan defineres som det at forstå et andet menneskes synspunkter, følelser og reaktioner set fra individets egen synsvinkel, uden at det nødvendigvis er lytterens egen synsvinkel og uden at antage den som sin egen. Det er noget andet end sympati, der altid forudsætter mere eller mindre enighed og fælles forudsætninger. Det er altid vigtigere i første omgang med empati end med fornuftsbeholdne argumenter. Når der er opbygget et tillidsforhold, så kan sjælesørgeren sige sin mening og - meget vigtigt! - begrunde den.

Angående b), så må sjælesørgeren stille spørgsmål til sit eget syn: er det et etisk problem, som jeg har overset eller undervurderet? Dernæst er det vigtigt, at sjælesørgeren får konfidenten til at tale åbent om, hvorfor han har skrumpet. Alle gode forklaringer om forskellen på sand og falsk skyldfølelse vil ikke være til nogen hjælp med det samme, problemet opleves som reelt af konfidenten, og samvittigheden skal respekteres. Om det er noget, der skal korrigeres, så må det ske i respekt og indføling, og sjælesørgeren må se til, at ikke Guds bud ryger med ud. Ellers må vi hjælpe til dybere erkendelse og moralsk modenhed.

Angående c) og d), så må sjælesørgeren vogte sig fra at gå på kompromis for at blive vellidt af konfidenten. Der skal siges klart fra.⁴ Men det er igen vigtigt med empati og et godt tillidsforhold mellem konfident og sjælesørger. En tilrettevisning må aldrig komme i en fordømmende og bedrevidende tone. Det vil kun virke modsat hensigten.

Ekskurs 4: Når afgørelsen er truffet.

Det er ikke givet, at samtalerækken er slut, når handlingen uigenkaldeligt er ført ud i livet. Det vil ofte først være nu, at der er brug for sjælesorg. Især hvis det var et valg mellem to ondt eller konfidenten gjorde en fatal fejltagelse. Derfor er det også bedst, hvis der i forbindelse med den sidste samtale før afgørelsen gives en invitation fra sjælesørgeren til at komme igen. Er konfidenten en personlighedstype, der let fristes til at udsætte det ubehagelige, er det på sin plads at aftale ny samtale for at spore til handling. Ved tilspidsede situationer skal der nødvendigvis være en kort samtalerække.⁵ Da kommer den emotionelle hjælp bagefter.

Efter afgørelsen er krisen en slags sorg, et tab af "indre eksistentielt objekt"⁶ som f. eks. selvrespekt, idealer eller selvbillede. Det ligner mere en krisesituation a la dødsfald o. l., da handlingen ikke længere kan kaldes tilbage, og derfor ikke er mere, der haster. Det kognitive aspekt er trådt i baggrunden. Derfor er det lettere at applicere kriseteorierne direkte uden supplement.

Konfidenten erfarer de ulykkelige følger af valget, der blev truffet. Bliver de værre end ventet, kan der blive tale om en egentlig chokfase. Da er det vigtigt, at sjælesørgeren bare er der og støtter. Der kan komme aggressioner og depression, kort sagt: alle krisens kendetegn. Det er igen af betydning, at konfidenten får lov til at tale åbent om sine følelser, og at sjælesørgeren lytter aktivt og empatisk.

¹Clinebell 222ff.; Haas 107ff.

²i modsat fald: se 4.2.

³K-P Dahl 182ff.; Cullberg II 170f. Den er naturligvis også vigtig i de i forrige afsnit behandlede problemer. Når den først tages op nu, er det fordi den i særdeleshed er vigtig i dette tilfælde!

⁴K-P Dahl 182f.

⁵Hiltner 91f.; Scharfenberg 138f.

⁶Se 3.2.

Velmente, men tomme fraser må undgås, de vil ofte bare lægge sten til byrden.

Der er næppe meget at tilføje til det, der allerede tidligere er sagt om krisebehandling. I øvrigt hører hele denne problematik ind under problematikken omkring skyld/skyldfølelse i sjælesorgen, derom er der allerede skrevet mange ting, og pladsen i denne opgave er udfyldt.

5. AFSLUTNING OG KONKLUSION.

Når konfidenten kommer med et alvorligt etisk problem, så sidder sjælesørgeren overfor et menneske, hvis samvittighed berøres af, at han er tvunget til en handling, som samme samvittighed ikke kan godtage. Det er et tungt dilemma. Både sjælesørgeren og konfidenten er forpligtet på de kristne normer, men nu støder to normer sammen.

Den situation kalder på etisk vejledning, som er et meget forsømt område i moderne sjælesorgslitteratur. Når den er blevet behandlet, er det på et lovisk grundlag. Den etiske vejledning i luthersk sammenhæng har en plads svarende til formaningen i prædikenen. Vi lærer ikke, at gerninger retfærdiggør, men at gerninger bør følge af den retfærdiggørende tro. Den etiske vejledning er derfor en hjælp til at leve det liv, som vi ved troen og dåben kaldes til at leve. Den er nødvendig, fordi vi ikke i os selv har nogen totalt ufejlbarlig vejviser til etik. Vi er afhængige af at blive henvist til normerne, men under al respekt for samvittighedsfriheden.

Fra et emotionelt synspunkt er det etiske dilemma en krise: det vækker samvittighedens dom, når de etiske idealer væltes, og det kan gøre ondt. Derfor kan vi anvende kriseterapien kombineret med en kognitiv drøftelse.

Under hele samtalen må sjælesørgeren styre mellem at lade konfidenten være rådvild og at fratage ham ansvaret. Derfor er det vigtigt at være opmærksom på alle signaler, lytte åbent og respektfuldt samtidig med at normerne holdes frem uden kompromis. Al nødvendig modsigelse bør ske med empati.

Når afgørelsen er truffet, er det mere en rendyrket krisesituation. Der må ikke glemmes det centrale i kristendommen: forsoningen, syndernes forladelse. Den bør ligge bag alt - også den forsømte etiske vejledning.
